

עדה גבל

הלכה ואידיאולוגיה:
חליבה בשבת כמקרה
מבחן לעיצוב דרכה של
ההתיישבות הקיבוצית-
הדתית בארץ-ישראל

הלכה ואידאולוגיה: חליבה בשבת כמקרה מבחן לעיצוב דרכה של ההתיישבות הקיבוצית-הדתית בארץ-ישראל

מבוא

בשער המאמר:
הפרות הראשונות
ברודגס, 1930
בקירוב
(ארכיון הקיבוץ הדתי)

עם התחדשות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, החל מסוף המאה התשע עשרה, עלו שאלות הלכתיות מעשיות שבמשך שנים רבות לא העסיקו כלל את הפוסקים או שהעסיקו אותם במישור התיאורטי בלבד. רובן המכריע עסק בנושאים הקשורים במצוות התלויות בארץ, והידועה שבהן היא שאלת השמיטה, שהפכה לפולמוס רבתי כבר בימי העלייה הראשונה.¹ לצד שאלה זו התעוררו בהתיישבות הדתית שאלות שנבעו בעיקר מעצם החידוש של התיישבות יהודית בשאיפה לריבונות. עד הקמתם של המושבים השיתופיים ובמיוחד הקיבוצים הדתיים היו אלה שאלות פרטיות: בעל הקרקע החליט אם לשמור על ההלכה וכיצד, תוך שקלול המחיר הכלכלי, החברתי או הדתי הכרוך בהחלטותיו. כשהחלה ההתיישבות הדתית השיתופית בארץ, במחצית הראשונה של המאה העשרים, עלה הנושא על סדר היום הציבורי, וההכרעה נכרכה בשאיפות אידאולוגיות שנוצרו מתמהיל של תפיסות דתיות, לאומיות, חלוציות, סוציאליסטיות ועוד.

מאמר זה נסב על פרשה שהדיה נשמעים גם היום בדיונים על כשרות החלב בישראל – שאלת החליבה בשבת.² לנושא זה פנים רבות והצגתו כאן מכונסת בשלושה פרקים: ההתיישבות הקיבוצית הדתית בארץ-ישראל, תולדותיה וקווי האפיון שלה; הרקע ההלכתי לשאלת החליבה בשבת; הפתרונות השונים לבעיית החליבה בשבת – דיון מעשי והלכתי.

כדי להדגים את ההשפעות האידאולוגיות על אופי הפסיקה, אציג שתי מסגרות התיישבות דתיות-שיתופיות שקמו בארץ-ישראל בראשית שנות השלושים של המאה העשרים: ההתיישבות הקיבוצית של תנועת 'הפועל המזרחי', 'חֶבֶר הקבוצות של הפועל המזרחי' (לימים תנועת 'הקיבוץ הדתי'), וההתיישבות של תנועת 'פועלי אגודת ישראל', שהשתייכה למפלגת 'אגודת ישראל' ולא הייתה חלק מהתנועה הצינונית. כל אחת מהמסגרות הללו בחרה בפתרון הלכתי שונה, שתאם את השקפת עולמה על פי יחסה להלכה היהודית מחד גיסא וללאומיות היהודית מאידך גיסא. הבחירה השונה

* קיצורים בהערות: אח"ח – ארכיון חפץ חיים; אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה.

1 ראו לדוגמה: ב' בראון, 'קדושת ארץ-ישראל בראי פולמוס השמיטה', א' רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 71-103; א' כהן, 'היתר הלכתי בסבך עימות אידאולוגי: פולמוס השמיטה תשס"א בראי פולמוס השמיטה בראשית ההתיישבות היהודית', א' דון יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל: ספר זיכרון ליהושע קניאל, רמת גן תשס"ה, עמ' 529-545; 'קניאל, 'התחדשות פולמוס השמיטה בשנת תר"ע', סיני, פו (תש"ם), עמ' רכז-רמ; ש' רצבי, 'פולמוס השמיטה וחיבורו הראשון של הרב קוק על הציונות', עיונים בתקומת ישראל, 8 (תשנ"ח), עמ' 580-601.

2 למשל בחוברת של ועדת הכשרות למהדרין של חברת 'תנובה', שפורסמה בשנת 2010, עסקו חמישה מתוך שישה עשר המאמרים בסוגיית כשרות החלב בהקשר של הלכות שבת. ראו: בנתיב החלב: סוגיות הלכתיות בתעשיית החלב, ג (אדר תש"ע).

הייתה כרוכה במחיר כלכלי, חברתי, רעיוני והלכתי ששילמה כל אחת מהמסגרות הללו על בחירתה. במאמר אטען כי הפסיקה ההלכתית בשאלת החליבה בשבת, כמו בשאלות הלכתיות אחרות, נבעה בין היתר מההקשר האידאולוגי של השואלים ומסדר היום הפוליטי-חברתי-כלכלי שלהם. המחקר עסק לא מעט בנושא ההלכתי-אידאולוגי באשר ל'קיבוץ הדתי', אך מסגרת התיישבות זו לא הייתה היחידה בהתיישבות הדתית המודרנית בארץ; היו מסגרות נוספות, אומנם שוליות, שדרשו פתרונות חברתיים-הלכתיים, כדוגמת 'פועלי אגודת ישראל', ואלה בחרו באפיקי פעולה אחרים לפתרון השאלות הקשורות בהלכה ובהתיישבות.

מסגרת הדיון, מבט השוואתי על שתי קבוצות שיתופיות דתיות, נועדה לחדד את ההיבטים האידאולוגיים הקשורים בבחירות ההלכתיות. עד הקמתה של ההתיישבות השיתופית ניתנו פסקי הלכה בעניין החליבה בשבת כמענה על בעיות נקודתיות של שואלים.³ עם הקמת הקיבוצים הדתיים בשנות השלושים של המאה העשרים התעורר צורך בדיון חברתי משותף ובהחלטות עקרוניות של הקולקטיב הדתי, ואלה עיצבו את אופיו ודרכו של קולקטיב זה. מיקוד הדיון בתקופה שבה כמו הקיבוצים הדתיים מאפשר לבחון את הנושא בנקודת הזמן שבה התעצבו אמות המידה הציבוריות ולא רק הפרטיות. הערה נוספת הנוגעת למסגרת הדיון: איני מתיימרת להציג במאמר זה את שושלת פסיקה ההלכה בעניין החליבה בשבת; הנושא נדון בעבר במאמרים הלכתיים אחרים ואין כוונתי לחזור על הראשונות.⁴ אני מבקשת להציג כאן את האתגר שעמד בפני ההתיישבות השיתופית הדתית: ביסוס משק רווחי ופעיל העומד בגדרות ההלכתיים מזה ובשאיפות האידאולוגיות מזה. על ידי דיון משווה בין קיבוצים בעלי תפיסות עולם שונות אני מבקשת לחדד את הקשר בין הפתרונות ההלכתיים לבין תפיסת העולם האידאולוגית.

א. קיבוצים דתיים בארץ-ישראל: בין 'הפועל המזרחי' ל'פועלי אגודת ישראל'

לצורך הדיון אגדיר את ראשיתה של ההתיישבות הדתית השיתופית בארץ-ישראל עם הקמתן של הסתדרויות הפועלים הדתיות: הסתדרות 'הפועל המזרחי', שנוסדה בשנת 1922, והסתדרות 'פועלי אגודת ישראל', שנוסדה באותה שנה בפולין אך הגיעה לארץ-ישראל כעשור מאוחר יותר, בשנת

3 ראו פסקים של הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב משה חי עזריאל בעניין משנות העשרים של המאה העשרים שבהם נתנו השניים מענים נקודתיים לבעלי רפתות שנתקלו בבעיות שונות ולא יכלו לחלוב על ידי גוי: תחומין, א (תש"ס), עמ' 5-8; משפטי עזריאל: שאלות ותשובות, א, תל אביב תרצ"ה, עמ' כט-ל.

4 מאמר ממצה ומקיף על הפסיקה ההלכתית בעניין ראו: ח"י פלס, 'בבעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בא"י' (סקירה היסטורית), ברקאי, ב (סתיו תשמ"ה), עמ' 108-132. אף שבכותרת המשנה של המאמר נכתב שזו סקירה היסטורית, הוא עוסק בעיקר בפסקי ההלכה בעניין ולא בצדדיו המעשיים. סקירה נוספת של פסקי ההלכה הרלוונטיים ראו בתשובתו של הרב דוד גולניקין על שאלתם של אנשי קיבוץ חנתון בעניין החליבה בשבת, תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, א (תשמ"ו), באתר של התנועה המסורתית בישראל במרשתת (<https://www.masorti.org.il/uploads/editor/files/1419946923.pdf>); וראו סקירה נוספת של הדיון ההלכתי בעניין: ב' בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א, עמ' 772-778. בעמודים הבאים אדון בגישתו של החזון איש לנושא.

1933. מייסדיה של 'הפועל המזרחי' היו בני העלייה השלישית. כרבים מחבריהם לעלייה זו הם הגיעו ארצה בחיפוש אחר סדר חיים חדש לחברה היהודית, כשהם חבולים ממהפכת אוקטובר וממלחמת העולם הראשונה ומתוצאותיה הקשות בחברה האזרחית באירופה בכלל ובחברה היהודית בפרט. עולים אלה הזדהו פוליטית עם 'המזרחי' מזה ועם הסתדרות הפועלים מזה והיו נתונים במלכוד פוליטי בין שני הכוחות הללו. במהלך 1921 התבססו אגודות ראשונות של 'הפועל המזרחי', בנובמבר של אותה שנה התכנסו נציגי האגודות הללו לשם יצירת הסתדרות משותפת, ובאפריל 1922 התכנסה הוועידה הארצית הראשונה של הסתדרות 'הפועל המזרחי'.⁵ השאיפה להתיישבות חקלאית הייתה שאיפתו הבסיסית של הארגון מייד עם היווסדו.⁶ עם זאת בחמש עשרה השנים הראשונות לקיומו הסתייגו אנשי 'הפועל המזרחי' מהרעיון הקיבוצי וביקשו לבסס התיישבות חקלאית שיתופית בדגם של מושב שיתופי. ההסתייגות מהרעיון הקיבוצי נבעה בין היתר מכוח הכפייה החברתית בהתיישבות הקיבוצית, שהרתיע את מייסדי 'הפועל המזרחי' מבחינה דתית.⁷ אף שבפועל שרר פער בין האידיאולוגיה לבין המעשה בתחום החיים השיתופיים ב'קיבוץ הדתי',⁸ בשלב זה בהתפתחותו נבעה הרתיעה מהרעיון הקיבוצי מעצם היכולת להשליט על הפרט כוח כפייה משמעותי של הכלל.

הרעיון הקיבוצי החל להתגבש ב'פועל המזרחי' בשנת 1935, בהתיישבות רודגס שבפתח תקווה, התיישבות זמנית על אדמות פרטיות שחבריה היו בוגרי הכשרה ציונית דתית ברודגס, פרוור של העיר פולדה בגרמניה. בהתיישבות זו נוסד 'חבר הקבוצות של הפועל המזרחי', שהיה הגלגול הראשון של תנועת 'הקיבוץ הדתי'. בוועידה השביעית של 'הפועל המזרחי', בשנת 1935, זכו חברי 'חבר הקבוצות' להכרה – הקמת קיבוצים דתיים הוכנסה רשמית לשאיפותיה של התנועה. מסגרת 'חבר הקבוצות' הייתה חידוש, משום שהוקמה בידי אנשים דתיים שביקשו להגשים את תפיסת עולמם הסוציאליסטית ולמלא את חובתם הציונית לבניין הארץ בלי לוותר על שמירת מצוות;⁹ ה'שילוש הקדוש' של התנועה היה המיזוג של סוציאליזם, לאומיות ודתיות.¹⁰

דרכה של התנועה לקבלת אדמות לאום להתיישבות הייתה רצופה מאבקים מרים. הגופים המיישבים בתנועה הציונית היו חשדנים מאוד באשר לאפשרות להקים התיישבות דתית והקשו על הקבוצות. לבסוף, לאחר התערבותם של נציגי המפלגות הדתיות בתנועה הציונית, הצליח 'הקיבוץ הדתי' לקבל אדמות להתיישבות חבריו. בשנת 1937 עלה על הקרקע 'הקיבוץ הדתי' הראשון, טירת

5 א' פישמן, 'הפועל המזרחי 1935-1921', א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ב, רמת גן תשס"ג, עמ' 303-305.

6 נ' גרדי, 'השאיפה להתיישבות חקלאית בארץ', י' רפאל וז' שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 150.

7 פישמן (לעיל, הערה 5), עמ' 316-317.

8 מ' זלקין, 'בין דת ללאומיות', קתורה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 172-175.

9 י' כץ, 'הקיבוץ הדתי ועקרונותיו ההתיישבותיים 1935-1948', שגיא ושוורץ (לעיל, הערה 5), עמ' 167-187; א' כהן, הטלית והרגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 41-44.

10 מ' אונא, 'הקיבוץ הדתי', רפאל ושרגאי (לעיל, הערה 6), עמ' 160; גרדי (לעיל, הערה 6), עמ' 151. על ההייררכייה הפנימית בין שלושת היסודות הללו ראו: א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, ירושלים תש"ן, עמ' 23-30; זלקין (לעיל, הערה 8).

עמדה ללימוד חליבה
בהכשרה הדתית
בשטקלסדורף
בגרמניה, 1938
(ארכיון הקיבוץ הדתי)

צבי, בעמק בית שאן; מאז ועד 1947 נוסדו עוד עשרה קיבוצים דתיים, מאורגנים בגושי התיישבות משותפים.¹¹ שלוש שנים קודם להתארגנות מתיישבי רודגס לתנועה יסדו כמה עולים מבוגרי תנועת הנוער הדתית 'עזרא' בגרמניה קומונה; לימים יסדו חברי הקומונה הזאת את הקיבוץ הראשון של 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל, חפץ חיים. בראשית הדרך ביקשו המייסדים להישאר כלי בית פוליטי, על פי העיקרון שהתחנכו לאורו בתנועת הנוער הא-פוליטית דאז בגרמניה.¹² אך עד מהרה התברר להם כי ללא שייכות תנועתית תהיה דרכם להתיישבות בארץ קשה עד בלתי אפשרית; כך חברה אפוא במרס 1934 הקומונה האמורה להסתדרות 'פועלי אגודת ישראל' בארץ-ישראל,¹³ הסתדרות צעירה שנוסדה כמה חודשים קודם לכן. הנהלת ההסתדרות ישבה בתל אביב, ומנהליה היו נציגי 'אגודת ישראל' העולמית בנימין מינץ מוורשה ויעקב לנדוי מפרנקפורט.¹⁴ בשנים הנדונות במאמר זה ישבו מייסדי חפץ חיים על אדמות זמניות ונדרו לא פעם. כאשר עלו על הקרקע להתיישבות קבע, בשנת 1944, הצטרפו אליהם מתיישבים מנקודת התיישבות קיבוצית נוספת של 'פועלי אגודת ישראל', נוער אגודתי

כפר סבא, התיישבות קיבוצית על אדמות 'פועלי אגודת ישראל' שמתיישביה התחלפו פעמים רבות בשל אי יכולתה של 'אגודת ישראל' לתמוך בהם.¹⁵

הסתדרות 'פועלי אגודת ישראל' הייתה שונה מ'הפועל המזרחי'. כבר בתקנון הייסוד של התנועה הכריזו מקימיה כי היא נאמנה אך ורק לשלטון התורה, וכי הם סרים למשמעתה של מועצת גדולי התורה העולמית של 'אגודת ישראל' ולה בלבד.¹⁶ 'פועלי אגודת ישראל' ביקשה להלך בין הטיפות. מצד אחד הייתה זו תנועת פועלים שסייעה לחבריה בכל תחומי החיים – התיישבות, תעסוקה, חינוך, חברה ותרבות – בדומה לכל הסתדרויות הפועלים בארץ-ישראל באותן שנים. מן הצד האחר הזדהו

11 'י' כץ, תורה ועבודה בבניין הארץ: הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, רמת גן תשנ"ו; נ' ברוכי, 'הקיבוץ הדתי גשר צר מאור', א' חלמיש וצ' צמרת (עורכים), הקיבוץ: מאה השנים הראשונות (עידן, 25), ירושלים תש"ע, עמ' 210-212.

12 ח' נבון (פחימה), 'תנועת הנוער העברית עזרא: תורה לאומיות וחלוציות (תרצ"ו-תשמ"ח)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תש"ס.

13 הנהגת 'פועלי אגודת ישראל' בתל אביב לחבורת חפץ חיים ברחובות, כ"ד באדר תרצ"ד (8 במרס 1934), ארכיון פועלי אגודת ישראל, מכל 42, תיק 4.

14 ע' גבל, חרדים ואנשי מעשה: פועלי אגודת ישראל 1933-1939, ירושלים תשע"ז, עמ' 51-54.

15 שם, עמ' 130-133.

16 לדין בתקנון ראו: שם, עמ' 58-63.

התנועה וחבריה עם 'אגודת ישראל' ועם מטרותיה הדתיות והתרבותיות, שבאופן מובהק לא כללו היבטים אידיאולוגיים הקשורים בהתיישבות חקלאית בארץ-ישראל או בניהול כלכלה סוציאליסטית; במרכז הזהות האגודאית עמדה ההכרה אך ורק בארגונים שראו בהלכה היהודית את הבסיס המשותף והמחייב של העם היהודי. חברי 'פועלי אגודת ישראל' האמינו כי הזהות המורכבת שאימצו מאפשרת להם לפעול בו בזמן במרחב הציוני כפועלים וכמתיישבים אך להישאר בעולם החרדי המאורגן במסגרת ההכרה ותפיסת העולם של 'אגודת ישראל'.

אם כן לפנינו שני דגמים של מתיישבים דתיים שיסדו קיבוצים בארץ-ישראל: דגם סוציאליסטי-ציוני-דתי – מתיישבים שביקשו להקים התיישבות דתית-לאומית-סוציאליסטית, ודגם חרדי-פועלי – מתיישבים שביקשו להקים התיישבות דתית. המתיישבים משני הדגמים אימצו את עקרון המשק המעורב, שלפיו משק חקלאי חייב לכלול ענפים שונים ולא להתבסס על ענף חקלאי אחד. בשנות השלושים היה המשק המעורב העיקרון המשקי המרכזי שעיצב את אופייה של ההתיישבות העובדת בארץ; מנהיגי ההתיישבות ראו בו את הדגם הכלכלי היחיד היכול לקיים את ההתיישבות העובדת. במרכזו של המשק המעורב עמד ענף החלב: בניגוד לגידולים חקלאיים עונתיים, הדורשים השקעה כלכלית גדולה במשך חודשים רבים, ושהתמורה ממכירתם מתקבלת זמן רב אחר כך, משק החלב היה ענף יציב שאפשר מכירה קבועה ושוטפת. נקודת מוצא זו חשובה לדיון שלפנינו: ענף החלב היה גורם ראשון במעלה ביציבותו הכלכלית של המשק, וקיומה של רפת בהתיישבות העובדת נתפס ככורח המציאות כמעט.¹⁷

ב. הרקע ההלכתי-אידיאולוגי לשאלת החליבה בשבת

מסורת הפסיקה – מהתלמוד ועד העידן המודרני – בעניין חליבה בשבת מתבססת על הנחת היסוד שחליבה בידי יהודי אסורה בשבת.¹⁸ הדיון נסב על השאלה לאיזה אב מלאכה יש לייחס את האיסור, ובאיזה אופן ניתן לקיים רפת בידי יהודי.¹⁹ הבסיס ההלכתי להתיר חליבה בשבת הוא העיקרון של צער בעלי חיים, עיקרון הלכתי המטיל את האחריות לשלומם של בעלי החיים על בעליהם. הפתרון ההלכתי הפשוט, שאיזן בין איסור חליבה בשבת לבין החובה לחלוב כדי להקל על הפרה, היה חליבה בידי גוי.²⁰ היתר זה רווח אצל פוסקי ההלכה לאורך הדורות.²¹

17 ח' עמיאור, משק בית האיכר: המשק המעורב במחשבה הציונית, ירושלים תשע"ו.

18 אין זה המקום לסקור את מסורת הפסיקה ארוכת השנים בנושא החליבה בשבת, ועל כן אציג רק את מונחי היסוד שנקטו פוסקי ההלכה בדורנו בנושא זה.

19 א"ח נאה, קונטרס החליבה, ירושלים תרצ"ט; מ' וולנוב, 'חלב מהדרין', אמונת עתיד, 98 (תשע"ג), עמ' 132-136; ש' דוד, דיני סוחט, טוחן, לש וחולב בשבת, עין צורים תשמ"ח.

20 י' כ"ץ, גוי של שבת: הרקע הכלכלי-חברתי והיסוד ההלכתי להעסקת נוכרי בשבתות ובחגי ישראל, ירושלים תשמ"ד.

21 ראו לדוגמה: י"ש נויבירט, שמירת שבת כהלכתה: כולל דיני שמירת שבת, יום טוב וחול המועד, בשים לב לבעיות שהתעוררו בזמננו, ירושלים תשכ"ה, עמ' לה-לו; ש' רזנפלד, 'חליבה בשבת בדרך גרמא', תחומין, יא (תש"ז), עמ' 170-175; א' דסברג, 'חליבה וגרמא בשבת', שם, ז (תשמ"ו), עמ' 144-175; ה"ל, 'חליבה בגרמא', שם, טו (תשנ"ה), עמ' 393-410.

העליות הציוניות ארצה מסוף המאה התשע עשרה הביאו להתיישבות היהודית בארץ-ישראל אידאליים חדשים; ראש וראשון להם היה עקרון העבודה העברית. ישראל קולת טען כי תהליך כיבוש העבודה העברית היה תהליך למנהגי הדת, שעולים רבים ויתרו עליהם עם עלייתם, וכינה זאת קידוש העבודה.²² אכן המונחים כיבוש העבודה, משק לאומי, עבודה לאומית וכיוצא באלה הם מונחים רוחניים בשיח התקופה וממאפייניה הבולטים.²³

ההתיישבות הקיבוצית של הציונית הדתית, לאחר מאבק ארוך שניהלה כדי לזכות להכרה ביכולותיה לקיים התיישבות דתית, לא קיבלה את הפתרון ההלכתי המסורתי של חליבה בידי גוי של שבת, מכמה סיבות: (א) הייתה בכך הודאה בחוסר היכולת לקיים חיי התיישבות יהודיים עצמאיים על פי העקרונות הציוניים של בני הדור באשר לעבודה עברית;²⁴ (ב) על פי ההשקפה הסוציאליסטית הקיבוץ לא היה אמור להעסיק עובדים שכירים, או כדברי צוריאל אדמנית, ממעצבי דרכו של 'הקיבוץ הדתי', בשנת תשכ"ו: 'לא נראה שנוכל לעשות את הנכרי לנורמה של פתרון בעיות השבת [...] הרוצה למצוא בכל הרצינות פתרון כולל לבעיות הלכה בדרך זו, חייב גם לדגול בהקצאת מקום מתאים למשפחות נכריות, גני ילדים, בתי-ספר, וכדומה בתוך היישובים העבריים. יש מספיק סיבות לחשוב שאנחנו רחוקים והלאה מתכנית כזאת, ובודאי ממצאות כזאת';²⁵ (ג) סיבה ביטחונית – בתקופה הנדונה שררה אי יציבות ביטחונית בארץ, וכניסת פועל ערבי למשק יהודי הייתה מסוכנת.²⁶ 'הקיבוץ הדתי' נקלע לדילמה קשה: בשל עקרון המשק המעורב לא היה יכול לוותר על משק החלב; חליבה בידי גוי נגדה את עקרונות ההתיישבות שעליהם ביססו את הקיבוץ, אך חליבה עצמית בשבת הייתה מנוגדת לפסיקת ההלכה. היה זה מבחן מורכב לעצם המושג התיישבות דתית.²⁷

שלא כחברי 'הקיבוץ הדתי', לא ראו אנשי 'פועלי אגודת ישראל' את רעיון העבודה העברית כרעיון מכונן. אומנם חלק מחברי 'פועלי אגודת ישראל' השתתפו במאבק למען עבודה עברית,²⁸ אולם לא הייתה להם בעיה אידאולוגית להכניס לקיבוץ על בסיס קבוע גוי של שבת לשם חליבה, ולפיכך לא נצרכו כלל לדיון על חלופה אפשרית לפתרון הידוע מימי הגלות. קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' יכלו להתלות בהיתר של חליבה בידי גוי בלי לפגוע בערכי היסוד של עצם קיומם, וכך נעשה בשנים הראשונות.²⁹

22 'קולת', הפועל הצעיר: מכיבוש העבודה לקידוש העבודה, בדרך, א (תשכ"ז), עמ' 29-61.

23 א' שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939, תל אביב תשל"ז, עמ' 53-85; י' גורני, 'האידאולוגיה של "כיבוש העבודה"', קשת, לח (1968), עמ' 66-79.

24 כץ (לעיל, הערה 11), עמ' 275-277.

25 צ' אדמנית, בתוך הזרם ונגדו: אסופת מאמרים, תל אביב תשל"ז, עמ' 393. המאמר פורסם לראשונה בעלון 'עמודים' בשנת תשכ"ו.

26 ד' גלעד ומ' נאור, ארץ ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה, 1900-1950, תל אביב תש"ן, עמ' 178-194, 282-294.

27 נ' ברוכי, 'סוגית חליבה בשבת', עמודים, 743 (אב-אלול תש"ע), עמ' 7.

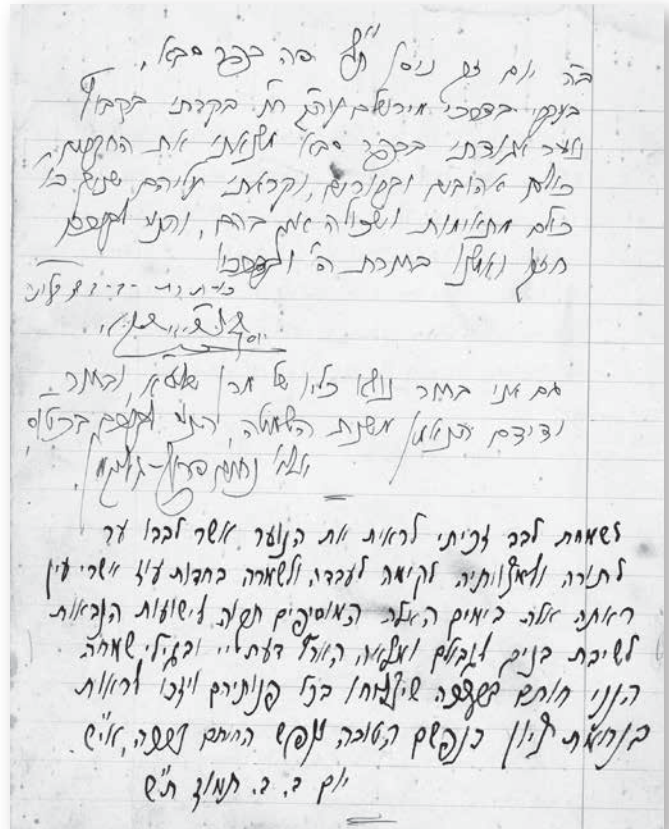
28 גבל (לעיל, הערה 14), עמ' 100-103.

29 הנהלת 'פועלי אגודת ישראל' אל הרב ב' מנדלזון, כפר עטה, ד' בחשוון תרצ"ז (20 באוקטובר 1936), ארכיון פועלי אגודת ישראל, מכל 5, תיק 12 – בדיווח שם על הנעשה בקיבוץ חפץ חיים נכתב בין היתר כי אף שבשל המצב הביטחוני התייר הרב איסר זלמן מלצר לחברי הקיבוץ לחלוב על גבי אוכל, אין הם משתמשים בהיתר זה אלא ממשיכים לחלוב על ידי גוי. ראו גם זיכרונות של חברים מימיה הראשונים של הרפת בקיבוץ, אח"ח, מכל 75, תיקים 1-2.

ג. החליבה בשבת כהר לדיון פוליטי-חברתי: העיקרון והמעשה

בראשית שנות השלושים של המאה העשרים, לאחר שנות בנייה והתבססות של תנועות הפועלים הדתיות, כבר היו בארץ שני קיבוצים דתיים שבהם פרות חולבות: רודגס של 'הפועל המזרחי' וחפץ חיים של 'פועלי אגודת ישראל'. קיבוץ רודגס ראה את עצמו כחלק בלתי נפרד מהתנועה הציונית, ולכן סברו חבריו כי כל פתרון הלכתי שינקטו חייב להתאים לכלל ההתיישבות; פתרון שיתאים ל'קיבוץ הדתי' אך לא יהיה אפשר להחיל אותו על היישוב כולו לא יכול היה להתקיים ברודגס מבחינה אידיאולוגית. לעומתו ראה קיבוץ חפץ חיים את עצמו בשר מבשרה של 'אגודת ישראל', ואנשיו חיפשו פתרונות הלכתיים שיהלמו את תפיסותיהם של רבני 'אגודת ישראל' ובראשם הרב אברהם ישעיהו קרליץ – הידוע בכינויו החזון אי"ש – שקיבלוהו כפוסק בשלב מוקדם למדי של ההתיישבות.³⁰

הרב גדליה אונא, יליד גרמניה, איש רודגס ומראשוני העולים להתיישבות הקבע בטירת צבי, היה הראשון שהעלה את עניין החליבה בשבת לא כשאלה פרטית אלא כשאלה ציבורית. במאמר שפרסם בעיתון 'הארץ' בשנת 1934 קרא אונא לרבני ארץ-ישראל למצוא פתרונות למצוקות ההלכתיות של ההתיישבות הדתית בארץ-ישראל ובעיקר לבעיית החליבה בשבת. וכך כתב:

במאמר שפרסמתי לפני ארבע שנים בירחון 'ציון' היוצא לאור בגרמניה, דנתי על הירידה בהשפעת הרבנים על החוגים החרדים ועל השמטת ספרות שלמות של החיים מהדרכת התורה. וכפי שהראיתי הסיבה היא חוסר אמון ורצון מצד הרבנים (חוץ ממעטים יוצאים מן הכלל) לטפל בשאלות כאלה, שלא הרבו לעסוק בהן האחרונים, וכל שכן הראשונים מחמת החירוש שבהן [...]

שאלה הרבה יותר קשה ורצינית היא שאלת חליבת הפרות בשבת, גם מצד הדין (איסור כרת) וגם מצד המשק, על גידולי-בינים אפשר אולי לוותר [...] אבל על משק חלב אין האיכר יכול לוותר. אך מה יעשה יהודי ירא שמים בפרותיו בשבת? בזמן שנתקבלה ההלכה באשור לחלוב בשבת לא היה בדבר קושי מעשי גדול, ענף החלב עמד אז בערך במצבו כיום במשק הערבי. אפשר היה להפסיק את החליבה לעשרים וארבע שעות או להניק את העגל, בלי שיהיה בזה נזק גדול. כיום אין דרכים אלה פתוחות לפנינו. וגם הדרך הידועה מימי

מחברת המבקרים
של נוער אגודתי
כפר סבא, בחלק
התחתון של הדף
ברכתו של החזון
אי"ש, 1940
(ארכיון קיבוץ חפץ חיים)

30 בראון (לעיל, הערה 4), עמ' 62-78.

הרא"ש – לחלוב על ידי גוי – נתקלת כיום בקשיים עצומים. בהרבה מקומות אין גוי מצוי. וכמה מקומות יש חשש של הכנסת מחלות, של רגול לשם התנפלות או גניבה, של מעשה חבלה (כידוע הורעלה לפני שנה רפת שלמה בגניגור³¹). כתוצאה מזה יש לציין שרוב האיכרים מאלה שבדרך כלל הם מדקדקים במצוות, חולכים כיום כעצמם את הפרות בשבת, אין להעלים גם עין מן הגורם הפסיכולוגי של עבודה עברית ועצמית, ואם כי אין לנו להתחשב כל כך עם דרישות הבאות מחוץ לשטח ההלכה הנה דוקא השאיפה להתרחק מעבודת הנכרי בשבת מסייעה הרבה ברעת חז"ל ואין לדחותה לגמרי.³²

גדליה אונא
(ארכיון קבוצת יבנה)

בדבריו של הרב אונא משתקף במידה רבה מתח הנאמנות הכפולה של אנשי 'הקיבוץ הדתי': מחד גיסא היה העיקרון הדתי של ציות לרבנים, שלאורו גדלו (הרב אונא היה מצאצאי הרב יצחק דב הלוי במברגר, מראשי האורתודוקסייה השמרנית בגרמניה, והתחנך בחוגים אלו; עם הרבנים שמשפחת אונא ראתה בהם מורי דרך נמנה הרב עזריאל הילדסהיימר, ממייסדי הקהילה האורתודוקסית ובית המדרש לרבנים בברלין);³³ ומאידך גיסא חשו אנשי 'הקיבוץ הדתי' נאמנות עמוקה לעקרונות הלאומיים: משק מעורב, עבודה עברית ועבודה עצמית, עקרונות מכוננים בהתיישבות העובדת בכלל ובזו הקיבוצית בפרט.³⁴ מכלל הדוגמאות ההלכתיות שהביא הרב אונא במאמרו החשובה והקשה ביותר בעיניו, מבחינה הלכתית ומעשית גם יחד, היא שאלת החליבה בשבת. עוד כתב באותו מאמר: 'יש להתפלא על זה שעד עכשיו לא הועמדה שאלה זו על הפרק. הולך ומתרבה מספר העבריינים מאונס, לא חלילה מומרים ופורקי עול אלא בני אדם שרוצים לשמוע דברי הרבנים – ואין איש שם להם לב [...] הרבנים ראו בכאב לב את הפרצה ושתקו. וכך היו מוסיפים והולכים ושותקים, לולא באה קבוצה שלמה של

חקלאים חרדים, הלא הוא הקיבוץ רודגס, והם שהכריחו את הרבנים לטפל בשאלה באופן מעשי'.³⁵ לדעת הרב אונא יצרה קבוצת רודגס חידוש גדול בעצם הנעת הרבנים לדון בשאלת החליבה בשבת במשק המודרני ולהציע פתרון שיהלום את ההלכה ואת האידאולוגיה של הקבוצה. אך טענתו שהרבנים לא נתנו דעתם לבעיה איננה מדויקת: הרב הראשי לארץ-ישראל באותם ימים, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הביע בבהירות את עמדתו בעניין עוד בשנות העשרים, משהחלו להישאל שאלות

31 'הרפת בגניגור הורעלה', דבר, 8 בנובמבר 1932, עמ' 1.

32 ג' אונא, 'על ועירת הרבנים לארץ ישראל', הארץ, 28 בספטמבר 1934; עותק מצוי גם באק"ד, 11-3-AKP; ציטוט חלקי מתוך המאמר ראו: ש"א רוזנטל (עורך), קובץ לזכרו של הרב גדליה אונא ז"ל, רודגס ת"ש, עמ' 6-7.

33 ד' תדהר, 'משה אונא', האנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, ד, תל אביב 1950, עמ' 1762-1763.

34 גורני (לעיל, הערה 23), עמ' 66-79; קולת (לעיל, הערה 22), עמ' 29-61; עמיאור (לעיל, הערה 17), עמ' 37-40; שפירא (לעיל, הערה 23), עמ' 345-352.

35 אונא (לעיל, הערה 32).

בנדרון. שאלות אלה התגלגלו לפתחו של הרב קוק כאשר הגורמים המיישבים אסרו בשם עקרון העבודה העברית על מתיישבים דתיים שישבו על אדמות קק"ל להיעזר בגוי של שבת. הרב קוק קבע חדר-משמעת, בניסוחים שונים בכמה מכתבים: 'החליבה בש"ק [שבת קודש] ע"י ישראל הוא איסור גמור וחילול-שבת נורא, וח"ו [וחס ושלום] להורות בזה צד לקולא, ואין שום דרך כי אם לחלוב בשבת ע"י נוכרי, כמו שעשו אבותינו מעולם, ובכלל אי-אפשר לישב יהודי שלא ימצאו בתוכו ג"כ [גם כן] נכרים אחדים, לפי ההכרח של איזה דברים המותרים להעשות בשו"ט [בשבת ויום טוב] דווקא ע"י נכרים'.³⁶ כידוע היה הרב קוק מתומכיה הגדולים של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, אולם בעניין הסתמכות על גוי בשבת הייתה מחלוקת גדולה בינו לבין אנשי 'הקיבוץ הדתי'. הרב אונא מצידו העלה טענות הלכתיות ומעשיות שלא אפשרו להיעזר בפתרון מוכר ומקובל – גוי של שבת. הפתרון ההלכתי להיתר החליבה הגיע בראשית שנת תרצ"ד (סוף 1933) מגרמניה. הדיין מנחם מנדל קירשנבוים, שכהן באותה עת בפרנקפורט, הציע לחבר רודגס מאיר פוזן רעיון: לחלוב אל תוך חלב קפוא או גבינה קשה. מבחינה הלכתית דומה הדבר להוספת נוזלים לגבינה קיימת, ואז אפשר להשתמש בחלב של שבת לייצור גבינות. אין ענייני כאן בדיון ההלכתי אלא בהיבטים ההיסטוריים של הנושא, ולכן אביא רק את הפתיחה והסיום של פסק ההלכה של הרב קירשנבוים: 'שב'ל יסמוך עלי בדבר הזה עד אשר יסכימו לזה הבית דין צדק תל אביב, ואבקש להראותם מכתבי זה [...] וצריכים ליהזר בזה מאוד, שחס וחלילה לא יפרצו בזה ורק באופן שאי-אפשר ליקח עכו"ם [עובר כוכבים ומזלות, כלומר גוי]'.³⁷ לדברי הרב קירשנבוים עדיף מבחינה הלכתית שגוי יחלוב בשבת; אולם מאחר שבגלל המצב הביטחוני אי אפשר להביא גוי שיחלוב, ובהנחה שבית הדין בתל אביב יסכים לרעיון – ניתן למצוא פתרון הלכתי. הפתרון ההלכתי החדשני שהציע התחשב במציאות הפוליטית-חברתית בארץ-ישראל, ולאורה התיר חליבה בשבת בידי יהודי. נקודת המוצא של הרב קירשנבוים לא הייתה האידיאולוגיה של עבודה עברית אלא המציאות הביטחונית. הוא לא ביקש להפנות את הדברים לרבנות הראשית ולעומד בראשה, שכל הנראה הייתה עמדתו בעניין ידועה לו, אלא שלח את הדברים לבית הדין של תל אביב. כעשור קודם לכן כתב הרב הראשי לתל אביב באותם ימים, הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, פסק הלכה שהתיר בתנאים מסוימים חליבה בשבת בידי יהודי. הרב קוק דחה את היתרו של הרב עוזיאל,³⁸ וניכר שהרב קירשנבוים היה מודע היטב לעמדות השונות של רבני ארץ-ישראל בעניין, ולכן ביקש שהגורם שיסמוך את ידיו על התשובה יהיה בית הדין בתל אביב. ככל הנראה סמך הרב עוזיאל את ידיו על תשובת הרב קירשנבוים, ההיתר התקבל עד מהרה ב'קיבוץ הדתי', וכך פעלו ברודגס שנים רבות.³⁹

36 מכתביו של הרב קוק פורסמו לראשונה בשנת 1980 מתוך אוסף כתבי-היד של הספרייה הלאומית בירושלים. ראו: אי"ה קוק, 'שאלות ותשובות', תחומין, א (תש"ס), עמ' 8.

37 פלס (לעיל, הערה 4), עמ' 115, הערה 36. במאמרים הלכתיים שכותביהם ביקשו לעקוב אחר הדיון ההלכתי ההיסטורי בעניין, הרבו לצטט את הפסק של הדיין קירשנבוים כבסיס להיתר, אך כולם הפנו למקורות משניים, ולא מצאתי את המקור הראשוני, היינו את מכתבו של קירשנבוים המצוטט אצל פלס. מכתבים אחרים שלו המלמדים על מעורבותו בדיון ועל עמדתו שבאה לידי ביטוי בציטוט האמור מצויים באק"ד, 3-11 AKD.

38 קוק (לעיל, הערה 36), עמ' 5-6.

39 ברוכי (לעיל, הערה 27), עמ' 30-33.

במאמר תורני-היסטורי שפורסם בכתב-העת 'ברקאי', שהוציאה לאור 'התנועה העולמית של המזרחי' – הפועל המזרחי, טען הכותב, חיים י' פלס, כי אנשי 'הקיבוץ הדתי' פנו אל הרב קוק והופתעו מתשובתו, שהייתה לדבריו 'בניגוד גמור לציפיותיהם'.⁴⁰ לטענה זו אין סימוכין במסמכים. גלוי וברור כי אנשי 'הקיבוץ הדתי' היו מודעים לעמדת הרב קוק, אלא שדווקא משום כך לא פנו אליו לשמוע את דעתו אלא חיפשו רבנים אחרים שימצאו להם פתרונות הלכתיים שאינם כרוכים בהעסקת גוי של שבת, על אף עמדתו של הרב הראשי לישראל. דאז.

דוד אינטרליגטור
(לימים בית-אריה)
(ארכיון קבוצת יבנה)

הרמזים היחידים בכתובים לקשר כלשהו בין 'הקיבוץ הדתי' לרב קוק מצויים בעדות משנית של שני כותבים שטענו שהרב קוק אמר להם שמחה בידי החולבים בשבת ואלה לא נשמעו לו. דוד אינטרליגטור (לימים בית-אריה), חבר רודגס, כתב משליחות באירופה כי הוא נתקל בקשיים לקבל תרומה לקיבוץ מתרומות שנאספו בשווייץ למען ההתיישבות הדתית בארץ-ישראל: 'הוא [שלמה זלמן פינס, מנציגי התורמים] אמנם שבע רצון מאד מהקיבוץ וגם שמע אודותיו בארץ אך טוב אבל דא עקא, לפני נסיעתו מן הארץ נודע לו שהננו חולבים בשבת. הוא דיבר בענין זה גם עם הרב קוק והרב אמר לו שאסר עלינו את החליבה אלא שאין אנו נשמעים לו'.⁴¹ זהו פרסום כללי של האיסור משמו של הרב קוק, אך אין במסמך זה כל עדות לפגישה של חברי הקיבוץ עם הרב קוק. כך גם בתשובתו של הרב חיים עוזר גרודזינסקי לפינס מדצמבר 1935: 'ע"ד [על דבר] אשר העירני רומעכב"ת [רום מעלת כבוד תורתו] בשולי מכתבו אשר בהיותו באה"ק [בארץ הקודש] ראה ונוכח כי רובם ככלם של שומרי תורה ומצוות בהמושבות נהגו היתר לחלוב בעצמם בש"ק [...] וכאשר שמעתי כי סמכו על איזה הוראת רב מאשכנז כתבתי אדות זה להגרא"י [להגאון הרב אברהם יצחק] קוק זצ"ל [וזכר צדיק לברכה], יסוד הדבר הוא מהלאומים הפורצים אשר אצלם עבודה עברית דוחה שבת, ואחריהם נמשכו גם המון עם בלי שום יסוד להיתר'.⁴² במכתבו אל הרב קוק שהזכיר כאן הרב גרודזינסקי, מכתב מיוני 1934, הוא לא הסתפק באמירה כללית על שומרי תורה בארץ-ישראל והזכיר את קיבוץ רודגס בשמו: 'כבוד גיסי [...] הודיעני בשם הרה"ג ד"ר [הרב הגאון דוקטור] שלעזינגער [...] דפראנקפורט, גדול בתורה ויראת ד', אשר יעורר כי בקבוצה לפליטי אשכנז "ראדגעס" העומדת תחת חסותו של ה"מזרחי" חולבים החניכים בעצמם בשבת ע"י היתר של רב אשכנזי, ובקשני לכתוב להדר"ג [להדרת גאון] להתחקות על ענין זה למחות בדבר, וכודאי ישתדל לתקן'.⁴³ יש לציין כי במשך שנים רבות שררה מחלוקת בין הרב קוק לבין חברי 'הקיבוץ הדתי' בנושאים שונים; הגם שהרב קוק כיהן כרבה הראשי של ארץ-ישראל, הוא התייצב לימין 'אגודת ישראל' בשאלת זכות הבחירה לנשים ופרסם איסור מוחלט על נשים לבחור ולהיבחר,

40 פלס (לעיל, הערה 4), עמ' 114.

41 ד' אינטרליגטור למזכירות קיבוץ רודגס, פסח תרצ"ה, אק"ד, AKD 3-11.

42 אגרות ר' חיים עוזר: קובץ אגרותיו של רבי חיים עוזר בהג"ר דוד שלמה גראדזענסקי, ב, בני ברק תשס"א, עמ' של.

43 שם, עמ' שלג.

בעור 'המזרחי' נחלק בשאלה זו לשני מחנות.⁴⁴ ניכר שחברי 'הקיבוץ הדתי' לא סמכו ידיהם על מנהיגותו הדתית של הרב קוק, בין בעניינים פוליטיים ובין בענייני הלכה.⁴⁵ אך למרות כל אלה נענה הרב קוק לבקשתו של הרב גרודזינסקי ופנה באוגוסט 1934 אל חברי רודגס בזו הלשון:

לכבוד אהובי בני קבוצת רודגס שלום וברכה.
יקרי.

אחרי שנתברר לי שהנכם נוהגים לחלוב בעצמכם בשבת על ידי איזה היתר, שלפי דעתי ודעת הרבה מגדולי התורה, אין בו ממש לסמוך עליו למעשה מצאתי את עצמי מחוייב להעיר את לבבכם ביחוד כעת בקרבת ימי התשובה, שתחדלו מלנהוג במנהג גרוע זה, ותשובו לדרך הכרובה [הטעות במקור], כמו שנהגו אבותינו מעולם לחלוב ע"י נכרי דווקא ולא תחושו כלל למה שפורקי עול תוה"ק [תורתנו הקדושה] הם ממאנים לקחת נכרי לעבודה שהיא מוכרחת על פי דין תורה להעשות בשויו"ט רק ע"י נכרי ולא ע"י ישראל, כי החלטה זאת הלא גורמת פרצת חילול שבת ויו"ט ואין זו דרך התורה שהיא מקור חיינו לעד,

ותקותי חזקה שתקבלו את דברי לטוב לכם כל הימים,
והנני בזה חותם בברכת כוח"ט [כתיבה וחתומה טובה]
אחיכם הנאמן ומוכבד אתכם בכל לב ונפש.⁴⁶

עד כמה שידי מגעת מכתב זה לא השאיר חותם ואין לו הד בשיח הפנימי בקיבוץ בנושא באותה תקופה; למעשה הוא אינו נמצא בארכיון 'הקיבוץ הדתי' או בארכיון קבוצת יבנה, כלומר כבר בזמנו לא ייחסו לו חשיבות מספקת כדי לשמור אותו, בניגוד למסמכים רבים אחרים המתעדים את התקופה. הרב קוק מילא את חובתו ומחה בידי מי שנתפסו בעיניו כעוברים על איסור תורה, ואנשי הקיבוץ המשיכו לחלוב על פי ההיתר של הרב קירשנבויים.

אין כמעט תיעוד של דיון בקיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' באותן שנים בעניין החליבה בשבת. על פי פסיקתו של החזון אי"ש הותרה חליבה בשבת רק על ידי גוי, ובתקופות מתוחות מבחינה ביטחונית התיר החזון אי"ש לחלוב לאיבוד, קרי לחלוב על מנת להקל על הבהמה אבל לא לתוך כלי אלא על הקרקע – וכך עשו.⁴⁷ בשלב זה היו קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' נאמנים לזהותם האגודאית ותו לא, ולכן הם לא היו נתונים בקונפליקט בנושא האמור. לימים שחזר הרב קלמן כהנא, מראשוני 'פועלי

44 מ' פרידמן, חברה ודת: האוטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו, 1918-1936,² ירושלים 1982, עמ' 185-213.

45 דיון רחב במקומם של הרבנים אי"ה קוק ובנו צבי יהודה באתוס הציוני-דתי ראו: מ' זלקין, 'האב הבן והציונות הדתית', קתורה, 119 (ניסן תשס"ו), עמ' 145-147.

46 אני מודה לרב זאב נוימן ו'למכון הרב צבי יהודה' על משלוח תצלום המכתב החשוב הזה, שלא פורסם עד כה.
47 המכון לחקר החקלאות על פי התורה, 'החליבה בשבת', בישובינו, ב (אלול תש"ל), עמ' 6-8; בראון (לעיל, הערה 4), עמ' 72-73.

אגודת ישראל' בארץ-ישראל וממנהיגיה – שכיחן בהמשך כרכה של חפץ חיים – את עיצוב דרכה ההלכתית של התנועה בשאלות ההתיישבות החקלאית. ברומזו לאנשי 'הקיבוץ הדתי' כתב כך:

יש שרצו לקבוע יסודות חדשים, הנחות מוקדמות לחלוצות של ההלכה. מצד אחד רצו לקבוע שההלכה חלה רק אם 'אפשר' שכלל ישראל, הציבור כולו, ינהג בדרך זו. ומצד שני, הוסיפו, שרק אם אפשר לסדר כל סדרי החיים בצורה תקינה, בלי להשתמש בעבודות גוי (גוי של שבת), רק אז הוברר שאפשר לקיים את ההלכה. ואנו חולקים על שתי הנחות אלה. בכלל אין לנו הנחות מוקדמות, אלא אותן של התורה וההלכה כשלעצמן. מחוצה לה אין אנו מכירים הנחות מוקדמות.⁴⁸

לשיטתו של כהנא ההבדל בין 'הקיבוץ הדתי' לקיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' נעוץ בהבחנה אם ההלכה היא היסוד ומכאן נגזר ניהול המשק, או שיש בניהול המשק יסודות שונים וההלכה היא רק אחד מהם. באותו מאמר סקר כהנא את העקרונות ההלכתיים בעניין חליבה בשבת והסביר:

גם כאן דוגמא לדרך ההלכה שנקטנו בה. דבר המותר ע"פ פסק הלכה – מותר. דבר שאיננו מותר אלא שבא רק למעט תיפלה, מי זה שיהא סבור שכך אפשר לבנות חיים של תורה, מבוססים על פסקי הלכה ברורים [...] סבל של שנים, בהם בחלק חלבו על ידי גוי ובחלק חלבו לאיבוד. לא היתה דרך אחרת להשתמש בחלב של שבת אלא בחליבתו ע"י גוי. ואמנם שנים רבות חלבו במסגרותינו ע"י גוי. אבל לא בכל מקום ניתן הדבר. היו מקומות שהעסקת גוי היה כרוכה בסכנת נפשות, ושם חלבו חברינו, במסירות נפש ממש, משך שנים לאיבוד. בתקופה שהפרוטה לא היתה מצויה כלל וכלל, הקריבו קורבן כלכלי עצום למען שמירת השבת.⁴⁹

כהנא חזר פה על אותו ניסוח לעומתי וביקש להבחין בין קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' לבין 'הקיבוץ הדתי': אצלנו לכתחילה, אצל אחרים בדיעבד,⁵⁰ על ידי 'דבר שאיננו מותר' בהלכה. הוא אף הדגיש את המחיר ששילמו חברי קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' על הבחירה הזאת וכתב על 'סבל של שנים' שסבלו, עד שנמצא הפתרון הטכנולוגי. אך יש לסייג את הדברים: כהנא לא עד לתקופה הזאת בקיבוץ, מאחר שהוא הגיע לחפץ חיים לאחר שכבר נמצא הפתרון לחליבה בשבת, ונוסף על כך ניכרת מגמתו להתנצח עם אנשי 'הקיבוץ הדתי', שגם הם לא חיו ברווחה כלכלית באותן שנים.

ד. המחיר המעשי של תפיסה עקרונית: מקרה מבחן

לפער בין שתי צורות ההתיישבות ובין האופי ההלכתי של כל אחת מהן היה הד גם מחוץ לגבולות הקיבוצים. הקיבוצים משתי התנועות היו מוכנים לשלם את המחיר שהיה כרוך בנאמנות לדרכה של תנועתם. המחיר הכלכלי ששילמו לעיתים קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' התבטא באובדן חלק משמעותי מתוצרת הרפת, אך גם קיבוצי 'הקיבוץ הדתי' הועמדו למבחן כלכלי בשל התנהלותם בעניין החליבה בשבת.

48 ק' כהנא, 'דרכנו ביישומה של ההלכה בהתיישבות החקלאית', ר' אויערבך, ש' וייזר וש' עמנואל (עורכים), הקיבוץ בהלכה, שעלבים תשמ"ד, עמ' 207.

49 שם, עמ' 214.

50 לכתחילה ובדיעבד הם מושגים הלכתיים המציגים שתי דרכים לביצוע המעשה ההלכתי: לכתחילה נחשבת לדרך שבה ראוי לבצעו, ואילו בדיעבד הוא מושג מורכב יותר אך בהקשר הנוכחי משמעותו היא כיצד ראוי לקיים את המעשה ההלכתי במצב שאי אפשר לקיימו באופן מיטבי.

עניין החליבה בשבת עלה כאמור כבעיה בעיני אחד מנציגי התורמים בשווייץ, פינס, בימי שליחותו של אינטרליגטור לגיוס כספים להתיישבות של 'הפועל המזרחי' בארץ. בראשית המכתב של אינטרליגטור למזכירות הקיבוץ הוא הציג את הנושא בעיני פינס, שכאמור ביקר את הסירוב של חברי רודגס לנהוג כפי שהורה הרב קוק. בהמשך המכתב כתב אינטרליגטור:

ופינס שאלני: היתכן? הסברתי לו כל הענין אבל הוא בשלו. הרב קוק אסר ואין שום טעם להתיר והוא ידרוש באסיפה הכללית של הוועד להחליט למסור לנו את הכסף רק אחרי שנפסיק לחלוב בשבת. תבינו עד כמה שהדבר יזיק לנו כשתוצע הצעה כזו דווקא מאדם שעומד כל הזמן על צדנו. האגודאים כמובן יתמכו בתקף בהצעה זו.⁵¹

בין השורות מסתתר כאן מידע חשוב ביותר: ועד שווייצרי שייצג תורמים מקומיים⁵² פעל למען רודגס והן למען 'אגודת ישראל'. אף שאנשי 'פועלי אגודת ישראל' ואנשי 'הפועל המזרחי' הבדילו עצמם אלו מאלו, למתבונן מן הצד היו אלו דקויות בלבד; מדובר היה בשתי צורות התיישבות דתיות, והלגיטימיות שלהן נבחנה בציות להלכה כפי שביקשו התורמים לפרשה. פינס היה נטול שייכות פוליטית מובהקת ועמד בקשר עם רבנים מכל הקשת הפוליטית הדתית,⁵³ ובהם הרב קוק בארץ-

מרקוס כהן והרב קוק בביקורו בבזל במהלך מלחמת העולם הראשונה (באדיבות משפחת כהן)

51 ד' אינטרליגטור אל מזכירות קבוץ רודגס, 24 באפריל 1935, אק"ד, AKD 3-11.

52 הוועד כונה Schweizerisches Komitee für Erez Isroël, ועד שווייצרי למען ארץ-ישראל, ומקום מושבו היה בעיר בזל. על פי הכתוב על נייר המכתבים של הארגון הוא נוסד בידי הרב אשר מיכאל הכהן, אב בית הדין של בזל, בשנת 1909. תיעוד רב של פעילותו שמור בארכיון להיסטוריה מודרנית בציריך (Archiv für Zeitgeschichte, NL Marcus Cohn \ 10).

אני מודה לפרופ' אלפרד בודנהיימר מאוניברסיטת בזל על ההפניה הזאת.
53 אומנם הרברים נכתבו בהספד עליו, ובהספד נהגים על פי הכלל הידוע 'אחרי מות קדושים אמור', אך נראה שלא היה לכותב אינטרס לכתוב בהקשר זה דבר שאינו נכון. הוא הקדיש פסקה שלמה בדבר ההספד שלו לעובדה שפינס היה פעיל ציבורית אך ללא שייכות פוליטית מובהקת, וההספד פורסם בכתב-עת אורתודוקסי אך ללא שיוך מפלגתי. ראו: מ' לייטר, 'רבי שלמה זלמן פינס ז"ל: קיום אחרים לדמותו הרוחנית', הפרדס, כט, ז (ניסן תשט"ו), עמ' 33.

ישראל והרב גרודזינסקי בליטא. הוא ראה בארץ-ישראל שתי צורות של התיישבות דתית: באחת חלבו בשבת – בניגוד לעמדת הרב הראשי לארץ-ישראל – ובאחרת חלבו בשבת על ידי גוי, בהתאם למסורת הפסיקה בעניין. כבעל המאה בדיון ביקש פינס לכפות את עמדתו על ההתיישבות שאנשיה חלבו בשבת, וקבע כי אם תסרב, לא יעביר לה את התרומות שנאספו.

אינטרליגטור ביקש את עזרתו של מרקוס כהן, יושב ראש הוועד השווייצרי, משפטן ובנו של מייסד הוועד. וכך כתב אינטרליגטור באותו מכתב אל חבריו בארץ-ישראל: 'אמנם לא באנו לעמק השווה אבל אני מקוה שגם מרקוס כהן יוכל להשפיע קצת על פינס [...] הוסכם ביני ומרקוס כהן שהוא ינסח את נוסח השאלה לר' חיים עוזר גרודזינסקי ושלא יזכיר שם את שם קבוץ רודגס אלא אך ורק חברת סלבנדי'.⁵⁴ הרב ד"ר יעקב אריה סלבנדי הוא התורם שעל אדמותיו ישבה קבוצת רודגס באותם ימים. אינטרליגטור הציע שחברי הוועד ישאלו את הרב גרודזינסקי, אך ביקש שבנוסח השאלה לא יוזכר קיבוץ רודגס, שהרי הוא ידע כי אם יועמדו בפני הרב גרודזינסקי שתי אפשרויות, לתמוך ברודגס או לתמוך בהתיישבות האגודאית בארץ-ישראל, הוא יתמוך בהתיישבות האגודאית, ולכן ביקש לטשטש את הזהות הפוליטית של ההתיישבות המדוברת. אבל האם העלה אינטרליגטור על דעתו שהרב גרודזינסקי יקבל את ההיתר של הרב קירשנבוים, שכינה אותו במכתבו לעיל 'רב אשכנזי', ויאפשר את המשך החליבה בשבת? ודאי שלא. ממכתב שכתב אינטרליגטור אל כהן אנו למדים כי הוא, אינטרליגטור, ביקש להפנות לרב גרודזינסקי שאלה שאיננה בתחום הלכות שבת אלא בתחום הצדקה, ושלמעשה תסכל את ניסיונו של פינס לכפות את עמדתו ההלכתית על הקיבוץ. וכך כתב:

לפי דעתי צריכה השאלה להיות בנוסח כזה בערך: הוועד השווייצרי אסף בזמנו סכום ידוע לשם הקמת יצירה חקלאית על אדמת סלבנדי בפתח תקוה. בזמן האחרון באה הצעה מחברים אחרים של הוועד להשתמש בכסף הנ"ל (בחלק ממנו) ליצירה אחרת בכפר סבא. האם מותר במקרה דידן להעביר מצדקה לצדקה? יש להזהר להזכיר שם קיבוץ רודגס או שם מזרחי ואגודה. רק אז לבי סמוך ובטוח שהתשובה תהיה אוביקטיבית לחלוטין.⁵⁵

אינטרליגטור עקף את שאלת החליבה בשבת וביקש לבטל את התנאי שיצר פינס על ידי צירוף של עניין הלכתי נוסף: על פי כלל בסיסי בהלכות צדקה אדם שהקדיש צדקה למטרה מסוימת אסור לו להעבירה למטרה אחרת.⁵⁶ אינטרליגטור ביקש לפנות לסמכות ההלכתית העליונה ב'אגודת ישראל' ולמנוע את האפשרות שפינס יעביר להתיישבות האגודאית של נוער אגודתי כפר סבא את הכסף שיועד לרודגס; הוא סמך על כך שהרב גרודזינסקי ישב בוויילנה, רחוק מארץ-ישראל, ולא הבחין בין התיישבות דתית אחת לאחרת – וכאמור התאמץ לא להזכיר את שמה של רודגס בשאלה. באותו יום ממש הוא כתב אל פינס:

54 אינטרליגטור אל מזכירות קבוץ רודגס (לעיל, הערה 51).

55 אינטרליגטור אל מ' כהן, 30 באפריל 1935, אק"ד, 11-3 AKD.

56 מ' ויגודה, 'שינוי יעודם של כספי תרומה', א' הכהן ומ' ויגודה (עורכים), פרשת השבוע ברוח המשפט, 314 (תשס"ח).

אני מקוה שאדוני לא יקשר את שאלת ההקצבה עם שאלת החליבה. בטוחני שגם אדוני יבין שאין לפתור שאלה זו ע"י לחץ מהחוץ. הלחץ הזה עלול להזיק יותר מאשר להועיל. אני פניתי בנדון זה במכתבי האחרון לקיבוץ וביקשתי שיודיעוני מה מצב החליבה כרגע. אני אשלח לו את כל החומר בענין זה בכדי שיראה וישפוט שהענין לא כה פשוט ושע"י לחץ מבחוץ לא נתקן הרבה, אנו דנים בכובד ראש בשאלה זו ורוצים שגם ועידת הרבנים (ולא יחיד) ידון בשאלה נכבדה זו לכל הישוב העברי בארץ.⁵⁷

לפנינו אמירה משמעותית ביותר בנושא: אם הלחץ יבוא מבחוץ, מצד עסקנים, לא יתרחש שינוי אמיתי; ראוי שרק אנשי ארץ-ישראל ידונו בסוגיה – ולא בעלי הממון היושבים בגלות. מהדהד כאן במידה רבה התהליך שהתרחש ממש באותן שנים בתנועה הציונית: מרכז הכובד החל לעבור מההנהלה העולמית של התנועה הציונית אל היושבים בארץ בהנהגתו של דוד בן-גוריון, והוא גרס כי רק מי שפועל בארץ-ישראל יכול לחולל את המהפך הנדרש מהעם היהודי בתהליך התהוותו לאומה.⁵⁸ אינטרליגטור טען את אותה טענה בדיוק: רק מי שמתמודד עם שמירת שבת בארץ-ישראל יבין את הדילמה ויפתור אותה; אי אפשר לכפות פתרונות מבחוץ. אין לדעת מה היה משקלן של טענות כל אחד מן הצדדים, אך מכל מקום אינטרליגטור הודה לפינס על הגישור בפנייה אל הרב גרודזינסקי, וביוני 1935 נשלח הכסף לחשבונה של קבוצת סלכנדי בבנק 'המזרחי'.⁵⁹ ההוכחה החשובה ביותר לכך שטענתו של אינטרליגטור שהבעיה לא תיפתר בלחץ מבחוץ עולה מדיון שהתקיים במרס 1936, ושדווח עליו בעלון 'הקיבוץ הדתי' 'בקבוצתינו':

גבור נתן סקירה על ביקורו אצל הרב מלצר בירושלים בענין זה. ההיתר שנתנו לנו אז: לחלוב על מאכל בשבת היה מכוון רק כשלוקחים כמות כזה שסופגת רוב החלב. עובדי הרפת, בראותם שאי אפשר להשתמש עם חלב כזה במטבח הקילו בעצמם בלקחם כמות קטנה שאינה סופגת אפילו החלק העשרים. לפיכך צודקים הרבנים כשמפצים כרוזים שבהם הם מתנגדים לאלה 'שחולבים על מאכל קצת' [...] המועצה תמכה בדעתו ומסרה לגבור ומוב למצוא פתרון בשאלה זו. לקבוע סדור שימלא את הדין ושלל יצא לנו הפסד כל כך גדול בחלב.⁶⁰

הדיווח בעלון מעיד על כמה אירועים שהתרחשו באותם ימים: חברי הקיבוץ קיבלו את העיקרון ההלכתי של חליבה על גבי אוכל כפתרון ההלכתי; בתוך דליי החליבה הניחו אוכל וחלבו כך שהחלב ניגר עליו ונוצרה דייסה או שנוצר בסיס ליצירת גבינה. בשבת נחלב חלב בכמות גדולה יותר מזו שיכול היה הקיבוץ לצרוך כגבינות או כדייסה, ולכן שמו הרפתנים כמות קטנה, סמלית, של אוכל, כדי שלא ייזרק במהלך השבוע. הדבר נודע בציבור, ובירושלים יצאו נגד הרפתות שפועלות כך. גבור, הלא הוא הרב גדליה אונא,⁶¹ נשלח על ידי הקיבוץ להיפגש עם הרב איסר זלמן מלצר, הבכיר ברבני

57 אינטרליגטור אל פינס, 30 באפריל 1935, אק"ד, AKD 3-11.

58 ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית, תל אביב תש"ס, עמ' 232.

59 במכתב ללא חתימה שנשלח אל פינס ב-3 ביולי 1935 הודה הכותב – ככל הנראה אינטרליגטור – לפינס. ובמכתב ללא חתימה שנשלח אל 'ברית חלוצים דתיים' בברלין ב-13 ביולי 1935 הודיעו להם כי מחצית מהסכום הועברה ב-3 ביולי 1935, ומחציתו השנייה תועבר לאחר פגישת האספה הכללית. שני המכתבים שמורים בארכיון להיסטוריה מודרנית בציריך, NL Marcus Cohn \ 101.

60 אק"ד, AKD 3-10.

61 באתר של משפחת יורב – ממייסדי טירת צבי – במרשתת מוזכר הרב גדליה אונא גם בכינויו 'גיבור'. ראו: <https://www.yorav.co.il/tirat-zvi/tirat-zvi-shanim-rishonot.htm>.

מועצת גדולי התורה של 'אגודת ישראל', שישב באותם ימים בארץ-ישראל, ככל הנראה כדי לעצור את מסע הפרסום נגד הקיבוץ. אלא שנראה שהרב מלצר היה בקי בפרטים וידע להסביר לרב אונא את סיבת התנגדותו. ניכר שחברי הקיבוץ היו מודעים לצדקת טענתו, ולכן מינו את הרב אונא ואת מוב, משה כהן, לימים איש קבוצת יבנה,⁶² למצוא את נוסחת הקסם כיצד לשמור על הגדר ההלכתי של חליבה על גבי אוכל וגם למנוע הפסד בחלב.

לפנינו דוגמה ממשית לחשש שהציג אינטרלייגטור: כל החלטה שתגיע מבחוץ, ממי שאינו חלק מהקבוצה, בין שאלה תורמים בחו"ל ובין שאלה פוסקים שאינם שותפים אידאולוגיים לרעיון 'הקיבוץ הדתי' – כגון הרב מלצר מירושלים – סופה שתביא נזק יותר מתועלת. והרי עדות לכך: הרפתנים לא עמדו באמות המידה שהוצבו להם.

הגורם הרבני שביקש להכריע בסוגיה בהיותו אמן על השיח ההלכתי ושותף אידאולוגי של 'הקיבוץ הדתי', הוא הרב יצחק אונא, אביו של הרב גדליה אונא. הוא עלה בשנת 1936 מגרמניה, ששם כיהן כרבה של העיר מנהיים, והתיישב בירושלים. באוגוסט באותה שנה שלח הרב יצחק אונא מכתבים ל'מספר קטן של תלמידי חכמים מצוינים' כלשונו, והציע לפניהם דיון הלכתי שצידד באפשרויות שונות להיתר חליבה בשבת;⁶³ הבסיס ההלכתי שלו היה דעת יחיד בהלכה שקבעה כי חליבה איננה דאורייתא וצער בעלי חיים כן, ולדבריו בשעת דחק אפשר לסמוך על דעת יחיד זו.⁶⁴ לדיון ההלכתי שהציע הרב יצחק אונא הוא צירף מכתב ובו נאמר:

זה כמה שנים ששאלת החליבה בשבת עומדת על הפרק [...] כי באמת זה אחד מן הדברים שבנין הארץ ע"פ התורה והמסורה תלוי בהם. אם א"א [אי אפשר] למצוא דרך היתר אזי אי אפשר להחזיק משק כלל, או אולי רק משק פעוט, ומובן מאליו שזה יגרום חורבן גדול, כי החפשיים יאמרו שבנין הארץ אינו אפשרי אם יתנהגו ע"פ מצות התורה [...] ועתה מאחר שהסכנה עצומה, שע"י זה יאבד כל בטחון ברכנים בדור הצעיר, כי יאמרו שהרכנים אינם דואגים לצרותיהם וע"י זה גם בדברים אחרים יעשו הכל על דעת עצמם ולא יפנו אל הרכנים [...] ואבקש מכבודכם שתעשו אחת משתים, או שתבקשו דרך היתר שיוכלו להשתמש בו החלוצים החרדים, או שתכריזו בפומבי שהדבר אסור בהחלט, וממילא מן ההכרח לעזוב את בנין הארץ לחפשיים שהתורה היא להם דבר נושן שאיננו מתאים לזמן החדש.⁶⁵

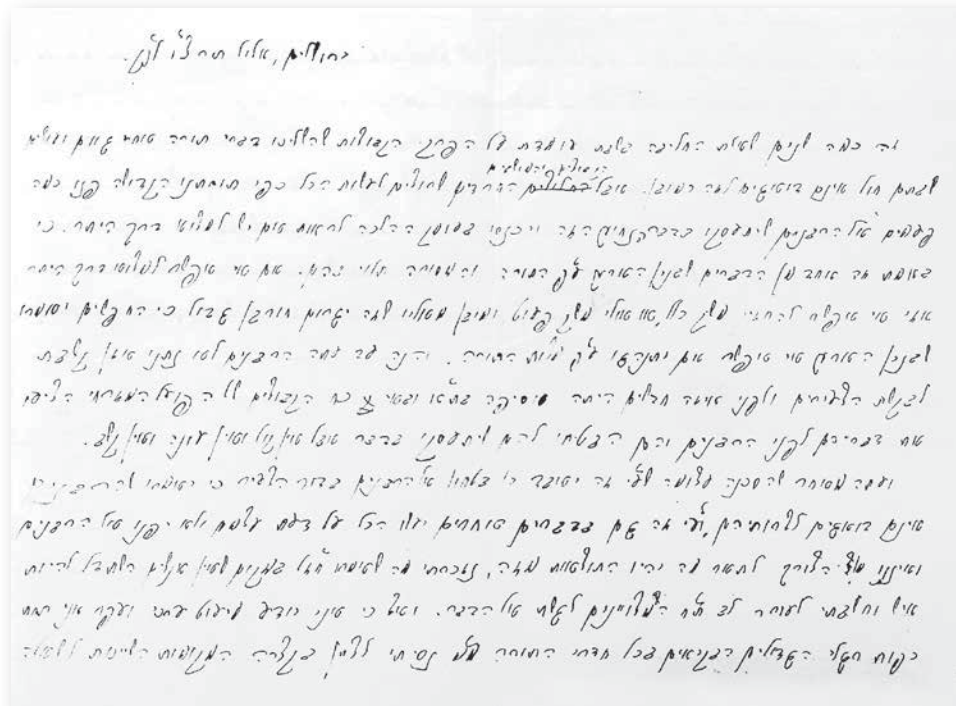
מכתבו של אונא חריף ביותר. הוא תלה את כל עתיד בניין הארץ במציאת היתר לחליבה בשבת בידי יהודים, והניח את המשימה לפתחם של רבני ארץ-ישראל שנתפסו כתומכים בהתיישבות הדתית; לדבריו יש למצוא היתר או להכריז שאין אפשרות להתיישבות על פי ההלכה בארץ-ישראל. הרקע לדבריו כבר הוזכר בראש דבריי: מרכזיותו של ענף החלב במשק המעורב. בארכיון 'הקיבוץ הדתי' שמור צרור מכתבי תשובה שקיבל אונא מרבני ארץ-ישראל, ובהם הרב יהושע קניאל, רבה של העיר חיפה, והרב ראובן כ"ץ, רבה של פתח תקווה, שהיה מזוהה עם 'פועלי אגודת ישראל'. איש מהם

62 אני מודה לאבי מורי ראובן קמפניינו ולהרר בשן על הזיהוי של מוב.

63 'אונא, ספר שואלין ודורשיין: כולל שאלות ותשובות וכן דרשות מעובדו של הרה"ג ד"ר יצחק אונא זצ"ל, תל אביב תשכ"ד, עמ' כ.

64 מאמר זה אינו עוסק בדיון ההלכתי ולכן הוא מובא כאן בראשי פרקים בלבד. לדיון כולו ראו: שם, עמ' כ-כב.

65 שם, עמ' יט-כ.

קריאתו של הרב יצחק אונא לדיון הלכתי בהיתר חליבה בשבת, אוגוסט 1936 (ארכיון הקיבוץ הדתי)

לא היה מוכן לסמוך את ידי על ההיתר שהציע הרב אונא והם ביקשו לחפש את הפתרונות בתחום המעשי ולא בתחום ההלכתי.⁶⁶

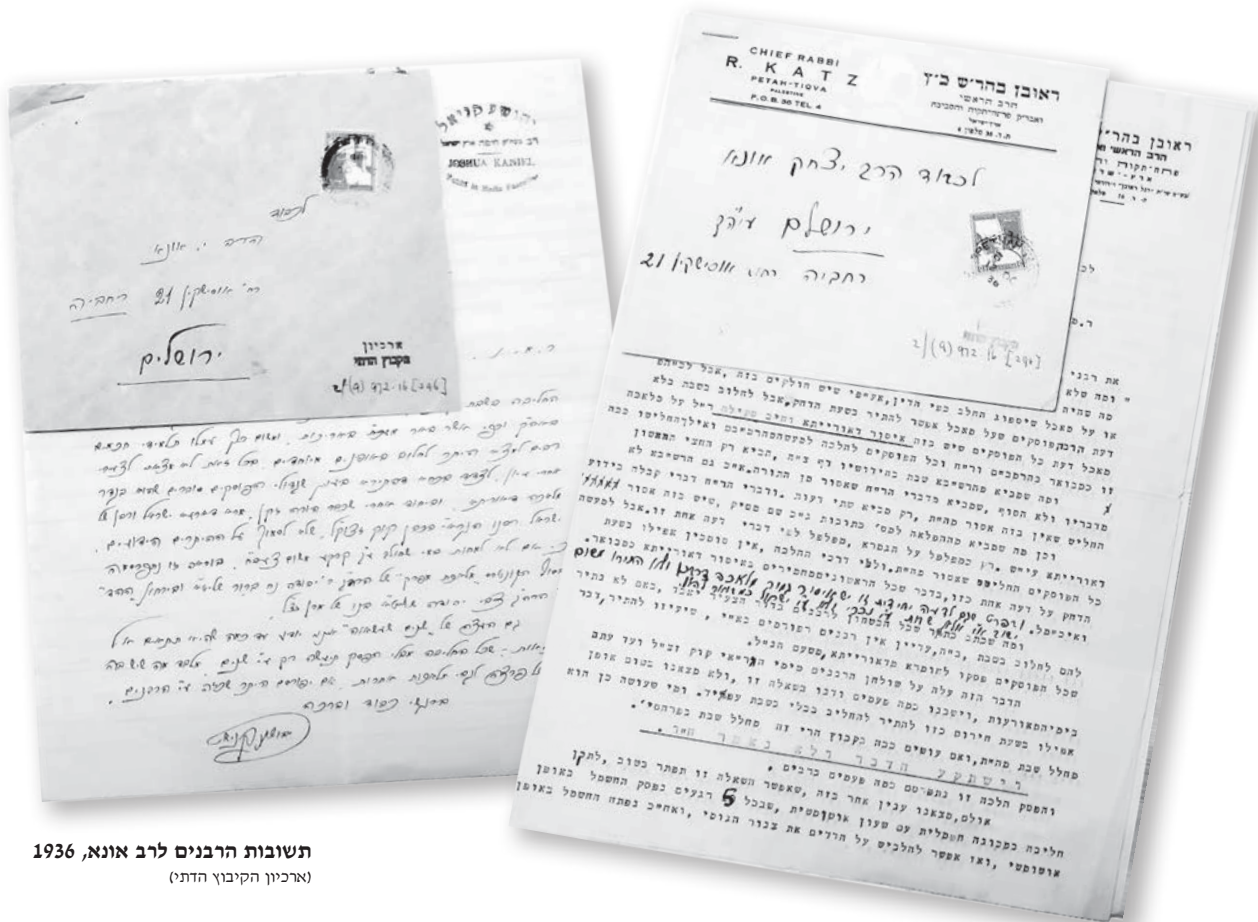
רעיון מעניין עולה ממכתבו של הרב כ"ץ: חליבה במכונה חשמלית. לאחר שחזר והדגיש כי רבני ארץ-ישראל דנו בשאלה ופרסמו את פסקיהם, שלפיהם היתר חליבה בשבת בידי יהודים הוא אך ורק על גבי אוכל או לאיבוד, כתב הרב כ"ץ:

אולם, מצאנו ענין אחר בזה, שאפשר השאלה [הזו] תפתר בטוב, לתקן חליבה במכונה חשמלית עם שעון אוטומטי, שבכל 5 רגעים נפסק החשמל באופן אוטומטי ואז אפשר להלביש על הדדים את צינור הגומי, ואח"כ [ואחר כך] נפתח החשמל באופן אוטומטי, נחלבת הפרה בחמישה רגעים וכן הלאה [...] במושב רחבות ישנה מכונה כזו, והם שבעים רצון, וזה אפשר להתיר כנ"ל.⁶⁷

זו הפעם הראשונה שעלה בדיון הרעיון לפתור את בעיית החליבה בשבת באמצעות מכונה חשמלית. בהמשך דן הכותב בשאלה כיצד ומדוע יש להתיר את השימוש במכונה חשמלית בשבת; גם עניין זה אינו ברור מאליו ולדבריו יש להכריע בו כי מצוות יישוב הארץ וצער בעלי חיים – ששתיהן מצוות מדאורייתא – גוברות על האיסור של שימוש בחשמל בשבת, ושימוש זה מותר רק באמצעות שעון שבת, המפעיל ומפסיק בעצמו את פעולת החליבה. היו אלה ימי 'הסכם ההעברה',

66 אק"ד, 11-3-AKD.

67 ר' כ"ץ בפתח תקווה אל י' אונא בירושלים, 11 באוקטובר 1936, אק"ד, 11-3-AKD.

שאפשר ליהודים מגרמניה לעלות לארץ-ישראל ולהביא איתם מכונות תעשייה גרמניות.⁶⁸ בהמשך המכתב הציע הרב כ"ץ לרב אונא לסור ולראות קטלוג של מכונה כזו בביתו של רב אחר מיוצאי גרמניה. הוא רמז, ואף יותר מכך, לרב אונא, שסייע לו לרכוש מכונת חליבה חשמלית, שתפתור כאמור את סוגיית החליבה בשבת. אלא שהדברים לא היו כה פשוטים כפי שהם מוצגים במכתב. חלפו מספר שנים והושקעה עבודה לא מעטה כדי שפתרון זה יצא לפועל, והחלוצים בעניין זה היו דווקא אנשי חפץ חיים.

במהלך מלחמת העולם השנייה, בחסות הנתק הכפוי בין היישוב בארץ למנהיגי 'אגודת ישראל' באירופה, התאחדו שני הקיבוצים של 'פועלי אגודת ישראל', חפץ חיים ונוער אגודת כפר סבא, ועלו יחדיו להתיישבות קבע על אדמות קק"ל. לא הייתה זו רק פעולה חיצונית אלא הייתה בכך משום התקרבות ממשית של קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' לתנועה הציונית, ובתהליך זה גם עברה הקבוצה

68 "גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים 1990, עמ' 64-92.

שינויים אידיאולוגיים רבים.⁶⁹ ההתקרבות לתנועה הציונית מצד אחד והחמרת המצב הביטחוני, שלא אפשרה עוד חליבה בידי גוי, מצד אחר הובילו למציאת פתרון חלופי. אחד מצעירי הקבוצה באותם ימים, יוסף בכרך, קיבל עליו למצוא את הפתרון ההלכתי הטוב ביותר לחליבה בשבת. יתרה מזו, בכרך הציג בהקשר זה תפיסת עולם כוללת, וכך ניסח אותה במכתבו אל הרב הראשי לארץ-ישראל דאז, הרב יצחק הלוי הרצוג, באפריל 1946:

אם אנחנו מתלבטים בשאלות הלכתיות הנוגעות לחיים החקלאיים, לדעתי הדרך הבטוחה ביותר היא דרך החקירה המדעית. בטוחני ומאמין אני באמונה שלמה שאלמלא היתה פעם שאלה אקטואלית לציבור גדול לקיים את ההלכה הקשורה בחקלאות, בלי פשרות ובלי צורת 'שעת הדחק' אז שע"י חקירה מדעית היתה נמצאת הדרך המתאימה אשר התורה דורשת אותה. יש צורך שכן אדם ישר אשר מוכן להקדיש את כל מרצו ויוזמתו לרשות חקירה בכוון הנ"ל ילמד את החקלאות המדעית על בוריה ויחקור אחרי גמר לימודיו, כדי למצוא פתרון לכל הבעיות ההלכתיות אשר אם אין להם פתרון, עלולות לסכן את קיום המשק הבנוי ע"פ תורתנו הקדושה ואין לתאר את חילול השם אשר היה נוצר חלילה על ידי כך [...] הצעתי היא: הרבנות הראשית תממן למספר אנשים לימודי חקלאות, ואחרי כן עליהם יהיה להתמסר למציאות פתרונות של הבעיות השונות.⁷⁰

יוסף בכרך
(באדיבות המשפחה)

במכתבו של בכרך משתקפת האידיאולוגיה של 'פועלי אגודת ישראל' לשאוף לקיום הלכתי של מלכתחילה ולא להזדקק להיתרים שיש בהם יסוד של כריעה. אומנם בשלבים מוקדמים יותר של ההתיישבות הסתפקו אנשי 'פועלי אגודת ישראל' בפתרון שהתאים להם אידיאולוגית והלכתית, אך בשלב זה הציג בכרך לרבנות הראשית לבנות דגם של מציאת פתרונות הלכתיים מודרניים לשאלות ההתיישבות החקלאית על פי העקרונות ההלכתיים, בלי להזדקק להיתרי שעת דחק.

בכרך לא רק הציג אלא גם יישם: מן המחצית השנייה של 1944 ועד נפילתו בקרבות בירושלים ביולי 1948 הוא התכתב עם גורמים רבים בעניין פתרון הלכתי-טכנולוגי לחליבה בשבת. עם גורמים אלה נמנו בתי מסחר לייצור מכוונות חליבה, רפתנים, רבנים, מהנדסים ועוד.⁷¹ למעשה היה בכרך הראשון שחיבר בין הטכנולוגיה החדשנית ביותר באותם ימים לבין העקרונות ההלכתיים, ויצר את אב הטיפוס הראשון למכונה חשמלית המותרת לשימוש בשבת.

העניין לא היה פשוט כפי שהציג אותו רבה של פתח תקווה. וכך הסביר בכרך באחד ממכתביו: 'הלבשת המכונה לפרה היא אפשרית בדרך כלל רק בזמן שהמכונה פועלת. ההלבשה הזאת היא אסורה מצד הדין בשבת משום שאין הברדל בינה לבין חליבה ביד. יש איפוא למצוא דרך בה אפשר להלביש את המכונה על הפרה בצורה כזאת שהיא תתחיל לחלוב רק אחרי שאין כבר קשר בין המכונה לבין איש המטפל'.⁷² למעשה נדרשו לא מעט התאמות הלכתיות, וייצור מכונה שתעמוד בדרישות ההלכה הצריך חשיבה מקורית ביותר. למשל צריך היה לחבר לצינור המוליך את החלב

69 ע' גבל, 'זרים להם לעולים אלו דרכי חיינו, דרכי החלוץ החרדי: קיבוץ חפץ חיים בתקופת השואה ולנוכח קליטת הניצולים', ישראלים, 3 (סתיו תשע"ב), עמ' 120-146.

70 'בעיות הלכתיות במשק וחיפוש פתרונות' (ללא תאריך), אח"ח, מכל 75, תיק 3.

71 כל חליפת המכתבים שמורה באח"ח, מכל 75, תיקים 4 א-ג.

72 'י' בכרך אל נמען לא ידוע, 4 בפברואר 1946, אח"ח, מכל 75, תיק 4א.

ברז ידני כדי שאפשר יהיה לשפוך חלק מהחלב לארץ, ואז, בפעולה שאינה חשמלית, לסגור את המעגל ולחלוב את יתר החלב בהיתר. וכן צריך היה לדאוג שפעולת החליבה לא תתחיל מייד עם הנחת הצינור על העטינים אלא על ידי הפעלה אוטומטית של שעון השבת. בכרך עסק בכל אלה ובעניינים נוספים ועשה מאמץ גדול כדי שהתוכנית שלו לחליבה חשמלית בשבת תעמוד בתנאי ההלכה המחמירים ביותר, בלי להכניס את השיקולים ההלכתיים של מצוות יישוב הארץ או ערכי עבודה עברית.

במחצית השנייה של 1946, לאחר שהציג בכרך לרב הרצוג אישורים כתובים מכמה מהנדסים שקבעו כי אין בתוכנית החליבה שלו עניינים טכניים שעלולים לגרום חילול שבת, ולאחר משא ומתן כספי ארוך, רכש קיבוץ חפץ חיים מכונת חליבה מהחברה השוודית 'אלפא-לוול' (Alfa-Laval).⁷³ מעניין לציין כי אף שקיבוץ חפץ חיים הסתמך מבחינה אידאולוגית על הפסקים של החזון אי"ש, בעניין זה, ואף שהמכונה עמדה בתנאים שהציב החזון אי"ש וקיבלה לבסוף את אישורו מבחינה הלכתית,⁷⁴ עמד בכרך בקשר קבוע דווקא עם הרב הראשי לישראל, הרב הרצוג, ולא עם החזון אי"ש. לפי המסמכים המצויים בארכיון חפץ חיים, משנתקלו אנשי הקיבוץ בקשיים כלכליים ברכישת המכונה, הם ביקשו וקיבלו את עזרתו של החזון אי"ש, לצד עזרה פרטית של הרב הרצוג (שסייע מכספו לרכישת המכונה). עם זאת בהיסטוריוגרפיה הרשמית כפי שהיא באה לידי ביטוי בספר על תולדות הקיבוץ – שנכתב והוצא לאור בידי הקיבוץ בראשית שנות התשעים – כל הדיון מיוחס אך ורק לבכרך ולחזון אי"ש, וחלקו של הרב הרצוג נשמט כמעט לחלוטין.⁷⁵ הצגה הפוכה ממש מופיעה במאמר שפורסם בסוף שנת 1988 בעלון הפנימי של 'הקיבוץ הדתי' 'עמודים' – המאמר עוסק בתרומתו של הרב הרצוג לפתרון בעיית החליבה בשבת, והכותב ייחס לו מעורבות רבה בדיון המקדים אך לא הזכיר כלל שאת כל המידע שנדרש לרב הרצוג כדי לקבל את ההחלטה סיפק חבר חפץ חיים, בכרך. ייתכן שהכותב לא הכיר את חלקו של בכרך בפתרון הבעיה, משום שהוא הזכיר את קיבוץ חפץ חיים כפורץ הדרך בעניין הטכנולוגי אך לא העמיק בנושא.⁷⁶

אפשר בהחלט לשרטט אפוא קווים מקבילים: ככל שהתקרב קיבוץ חפץ חיים להתיישבות העובדת הציונית, כך גבר הצורך להתאים את אורחות חייו לאידאולוגיה הציונית, אך בלי להתפשר על האתוס האגודאי. הדבר הביא מצד אחד לתהליך של חיפוש פתרון מעשי-הלכתי לחליבה בשבת שלא בידי גוי, תהליך שלווה בידי הרבנות הראשית. מצד אחר הייתה כאן שאיפה מוצהרת לשמור על רמת הלכה של לכתחילה ולמצוא פתרונות שיהיו מקובלים על כלל הרבנים ובכללם החזון אי"ש.

73 הודעה מחברת 'ש' גוזמן וכנו בע"מ, הספקה חקלאית וטכנית' בתל אביב אל י' בכרך בחפץ חיים, 22 ביולי 1946, אח"ח, מכל 75, תיק 4א. בהודעה נאמר שהחולב האוטומטי מחברת 'אלפא-לוול' יצא ב-20 בחודש.

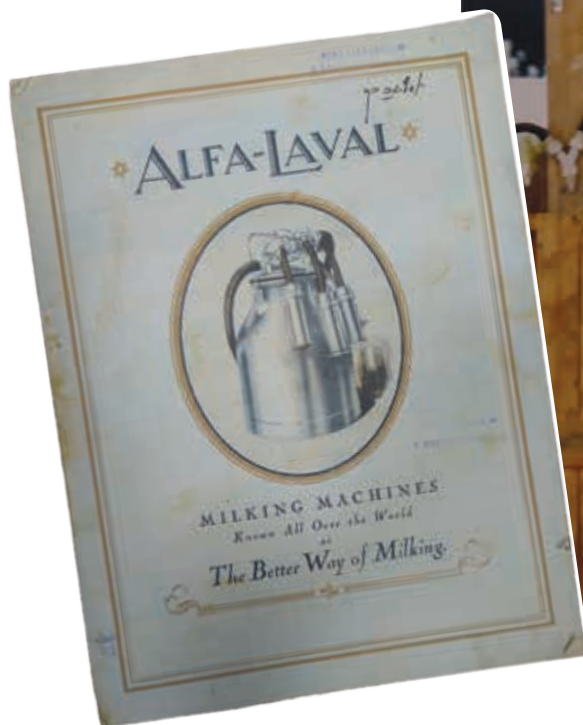
74 בראון טען שכדי לעמוד לחלוטין בתנאיו ההלכתיים של החזון אי"ש היה על אנשי חפץ חיים להפעיל את המשאבה על ידי גנרטור ולא לקבל את החשמל מחברת החשמל. אין בידי מידע אם נרכש גנרטור, אך יש עדויות ברורות שהחזון אי"ש סייע ברכישת המכונה. ראו: בראון (לעיל, הערה 4), עמ' 788-789.

75 נ' מרכוס, לעבדה ולשמרה: סיפורו של קיבוץ חפץ חיים, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 204-210.

76 א' נחלון, 'הרב הרצוג וצ"ל', הרב הראשי לא"י וחלקו בפתרון בעיית החליבה בשבת', עמודים, 516 (טבת-שבט תשמ"ט), עמ' 131-136.

מימין: דגם המסביר את שיטת החליבה, שהוצב לצורך המחשה בכניסה למכון החליבה בקיבוץ חפץ חיים (ארכיון קיבוץ חפץ חיים)

למטה: עלון הסבר של החברה השוודית 'אלפא-לוול', שממנה נרכשה מכונת החליבה של קיבוץ חפץ חיים (ארכיון קיבוץ חפץ חיים)

ה. סיכום ומסקנות

יוסף אחיטוב כתב במאמרו 'הציונות הדתית בין אידיאולוגיה להלכה':

השאלה באיזו מידה ניתן להציג את ההלכה כמערכת סגורה ואוטורקית ולהפקיע אותה מן ההקשרים החברתיים, ההיסטוריים והאידיאולוגיים שבתוכם היא פועלת, מטרידה כידוע הרבה את הרטוריקה האורתודוקסית, כמעט מאז ימיו של החת"ם סופר ועד לימינו. חשוב לאורתודוקסיה להציג את עצמה כמשמרת אותנטית של מסורת ישראל הנצחית, הבלתי תלויה והבלתי משתנה מאז מתן תורה בסיני. כמובן, עמדה כזאת עשויה להכחיש על הסף זיקה בין אידיאולוגיה כלשהי ובין הלכה, ולמצער תתייחס בחשדנות או בזלזול לפסקי הלכה המשקפים או משרתים את הציונות הדתית [...] דיוני מתבסס על ההנחה שההלכה איננה מערכת סגורה

ואוטרכית ושבפועל קיימת זיקה דינמית בין הרקע המטא-הלכתי, במובן הרחב של המילה, ו'מושבה בחיים', ובין ההלכה עצמה על דגשיה המשתנים.⁷⁷

נראה שההבחנה שעשה אחיטוב משקפת בדיוק את הפער בין מי שראו את עצמם ציונות דתית, ולפיכך ביקשו במודע פתרונות הלכתיים שיתאימו לאורח החיים המיוחד שלהם, לבין קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל', שביקשו להקים התיישבות אך הערך המכונן היחיד בעיניהם היה קיום אורח חיים הלכתי. אחיטוב התמקד ברטוריקה ובחן לאורה את המציאות החברתית-הלכתית של 'הקיבוץ הדתי', ואילו ההשוואה בין הרפת ברודגס לזו שבחפץ חיים מאפשרת להתבונן במעשה ההלכתי. למרות הביקורתיות הרבה של אחיטוב על הדרך שבה הציגה האורתודוקסייה את עצמה, ההתבוננות במעשה ההלכתי משקפת בדיוק את המציאות בשנות השלושים והיא נובעת מאותו מקור. האידאולוגיה האחת ביקשה להתאים את עצמה לתפיסת העולם הציונית-סוציאליסטית ולהוכיח כי אכן קיים ואפשרי משק חקלאי מודרני שומר תורה ומצוות; והאידאולוגיה האחרת ביקשה להדגיש כי שמירת ההלכה במשק החקלאי היא המטרה העליונה, ובפרפרזה על מילותיו של אחיטוב – המטרה של אנשי קיבוץ 'פועלי אגודת ישראל' הייתה הקמת קיבוץ המשמר את האותנטיות של מסורת ישראל, ללא

הרב יצחק הלוי
הרצוג (במרכז)
התמונה) בביקור
בקיבוץ חפץ חיים,
קיצוני משמאל:
יוסף בכרך, 1947
(צילום: דן שלייסנר;
ארכיון קיבוץ חפץ חיים)

77 'אחיטוב, 'הציונות הדתית בין אידאולוגיה להלכה', י' ארנון, 'פרידלנדר וד' שוורץ (עורכים), סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן, רמת גן תשע"ב, עמ' 170.

ציניות כלל. ההיצמדות לאתוס השמרני היא שדרכנה את אנשי חפץ חיים להיות הראשונים לרכוש משאבה חשמלית מודרנית.

המחקר והעולם ההלכתי כבר דנו בעבר בשינויים שנוצרו בפסיקה ההלכתית בעקבות ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל.⁷⁸ עם זאת מבט משווה על קיבוצי 'פועלי אגודת ישראל' מאפשר להציג אפיק מעשי של התמודדות עם השאלות ההלכתיות במשק המודרני שעד כה מיעטו לעסוק בו. נראה שהדיון בחליבה בשבת היה דיון אידיאולוגי יותר משהיה דיון הלכתי, שהרי מבחינה הלכתית היה הפתרון פשוט: גוי של שבת – ואם אין אפשרות כזו, איבוד החלב על ידי חליבה על הקרקע. אלא ששני הפתרונות ההלכתיים לא ענו על ציפיות המתיישבים הדתיים, שביקשו לא רק לקיים את ההלכה אלא להתקיים כקיבוץ עצמאי שאיננו נופל מבחינה אידיאולוגית מקיבוצים אחרים הנהנים מיגיע כפיהם, בלי להזדקק לשכיר וודאי שלא לשכיר גוי.

הדיון ההלכתי-אידיאולוגי הזה עבר במהלך השנים כמה תפניות. בכל שלב של התחדשות מכונות החליבה והקמת מכוני חליבה חדשים התפתח מחדש הדיון האמור, וכל מנגנון חדש נדרש לעמוד בגדרים ההלכתיים-טכנולוגיים שהוצבו כבר בשנות השלושים.⁷⁹ כיום, כאשר בכלל המחלבות במדינת ישראל יש מערכות חשמליות, מהדהד הדיון בחלוקה בין חלב כשר לחלב כשר למהדרין. ועדת המהדרין של 'תנובה' מעניקה את חתימתה למחלבות על פי מספר סעיפים, והראשון שבהם הוא שהחליבה בשבת נעשית על ידי גוי או במערכת מותרת בשבת,⁸⁰ מערכת שהשתכללה כמובן מאז הצעתו של בכרך, אך העיקרון הטכנולוגי וההלכתי שביסודה נותר בעינו.

בדצמבר 2020 נפל דבר, כאשר הנהלת קבוצת יבנה החליטה מטעמים כלכליים להכניס לרפת עובדים זרים. מרגע שיש עובדים זרים ביום חול, מתבטל מאליה ההיתר לחליבה בידי יהודי בשבת. הדבר עורר סערה זוטא בעלון הפנימי של הקיבוץ, וותיקי עובדי הרפת הצרו על המהלך שהכריע דילמה של עשורים רבים שבהם הייתה החליבה בידי יהודים אחד מסמלי הקיבוץ.⁸¹ וכך בדיון שבין ההלכה כאידיאולוגיה מכוננת לבין הציונות כאידיאולוגיה מכוננת – ניצח הקפיטליזם.

78 ראו לדוגמה: שם, עמ' 169–192; י' ורפל, 'הציונות כגורם בהתפתחות ספרות ההלכה', הנ"ל (עורך), ארשת, ירושלים תש"ד, עמ' רעב–רפ; א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, ירושלים 1990.

79 דיון ער בנושא זה התקיים בין הרב רוזן לרב זקס בגיליונות 'עמודים'. ראו לדוגמה: י' רוזן, 'חליבה בשבת: התפתחות ונסיגה', עמודים, 465 (אלול תשמ"ד), עמ' 426–430; מ' זקס, 'דרכי החליבה בשבת', שם, 467 (חשוון תשמ"ה), עמ' 58–60; י' רוזן, 'הרהורים וערעורים על חליבה בשבת', שם, 470 (שבט תשמ"ה), עמ' 170.

80 ד' ויטמן, 'השימוש בחלב נכרים ובגבינת נכרים בימינו', בנתיב החלב: סוגיות הלכתיות בתעשיית החלב, א' (תשרי תשס"ג), עמ' 39–42. וראו באותו גיליון מאמרים נוספים בנושא.

81 ראו לדוגמה: ד' הרץ, 'עולם הולך ונעלם', מבית, 18 בדצמבר 2020, עמ' 9; א' בקר, 'התמרמורווררות', שם, 25 בדצמבר 2020, עמ' 12–13.